

ЕВРОПА ВА ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ОИД

*Қўчқорова Садоқат Тошпўлатовна,
СамДЧТИ ўқитувчиси*

Калит сўзлар: фольклор, фольклорист, миллий қадриятлар, сеҳрли эртаклар, структурал таҳлил, классификатор.

Маълумки, инсон бунёд бўлган замонларданок, атрофини ўраб турган олам, табиатда рўй бераётган ҳодисаларга ўз муносабатини билдирган. Бу муносабат аввал турли тақлид ва овозлар, хатти-ҳаракатлар орқали намоён қилинган бўлса, вақт ўтиши билан уларнинг ўрнини сўзлар, кўшиқ ва рақслар эгаллади. Одамлар дунёнинг пайдо бўлиши, табиатнинг бўрон-у тошқин кўринишидаги инжиқликлари, ҳайвон-у ўсимликлар, тоғларнинг пайдо бўлиши ҳақида ривоятлар, халқ орасидан чиққан алп қахрамонларни алқаб, афсоналар яратдилар, йигит ва қизлар ўз муҳаббатларини изҳор этиб кўшиқ айтдилар, оқил ва мард шаҳзода, гўзал ва ақлли малика, одил подшоҳ орзусида эртаклар тўқидилар, бошдан ўтказган кечмишлари ва ҳаётий тажрибаларини мақол ва панд-насихатларда мужассам этдилар. Ушбу сўз бирликлари ёзув пайдо бўлгунига қадар, халқ орасида оғзаки тарзда авлоддан-авлодга етказилиб, халқ оғзаки ижоди деб ном олган ва унинг дунёда жамики халқларнинг адабиётига пойдевор бўлиб хизмат қилгани шакшубҳасиздир. Ушбу бирликларда ҳар бир халқнинг қарашлари, хулқ-атвори ва удумлари жам бўлганлиги боис, уларни миллий қадриятлар деб ҳам аташади. Илмий атамашуносликда халқ оғзаки ижоди фольклор деб аталади ва у биринчи марта 1846 йилда инглиз олими Уильям Томс томонидан тақлиф қилинган бўлиб, у folk - халқ ва loge – удумлар, яъни халқ билими, халқ донолиги деган маънони билдиради.²² Ушбу атама кенг маънода халқ томонидан яратилган барча санъат намуналарини, масалан, меъморчилик,

наққошлик, ганчкорлик, миллий асбоблар, миллий либослар, мусиқа, рақс ва оғзаки адабиёт намуналарини англатса, тилшуносликда у эртак, матал, ривоят, мақол, халқ кўшиқлари каби халқ оғзаки ижоди маҳсулларини ифодалаш учун қўлланилади.

Фольклорнинг чуқур ўрганилган жанрларидан бири эртак барча халқларнинг оғзаки ижодида энг қадимийси ва кенг тарқалгани ҳисобланади. Масалан, бутун дунё бувилари ва ота-оналарининг эртак “репертуари”даги рўйхатининг юқорисидан жой олган “Қизил қалпоқча” эртагини яратилиш тарихига бир назар соламиз. Ҳаммамизга таниш қизил қалпоқчали қизалоқ ҳақидаги биринчи эртаклар XIV асрда француз дехқонлари томонидан ҳикоя қилинган. Ушбу даврдаги эртак сюжети бироз “қонли” тусда бўлиб, унда бувини “паққос туширган” бўри кампирнинг эти ва қонидан қолдириб набирани “сийлайди”. Машҳур эртакнинг қадимийлигини тасдиқловчи яна бир фактлардан бири бу – Франциянинг Бурж шаҳридаги XIV асрга мансуб Жак Кер саройи ташқи беагаида акс этган саватча кўтарган қалпоқчали қизча тасвирдир. Ушбу эртакнинг энг қадимги ёзма манбаси эса X асрда яшаган Лиежлик диний мактаб ўқитувчиси Эгберт де Лиежнинг диний ва ахлоқий шеърлар, мақол ва масалларни жамлаган *Fecunda ratis* (тўла кема) асаридаги *De puella a lupellis*, яъни *Бўрилар томонидан раҳм қилинган қизалоқ* ҳикояси ҳисобланади. Асрлар давомида ушбу эртакнинг юздан ортиқ вариантлари юзага келди ва улардан энг аҳамиятлилари Шарл Перро ва ака-ука Гриммларникидир. Айнан ака-ука Гриммлар талқинида ёвуз бўрини ўлдириб,

²² Матлуба Муродова Фольклор ва этнография. Ўқув қўлланма. -Тошкент.(электрон) 2006. – 5 бет

Қизил қалпоқча ва бувисини қутқариб олган ўтинчилар персонажи киритилди.

Европада эртак жанри устида энг кўп илмий изланишлар олиб борилган давр дея XVI-XVII асрларни кўрсатиш мумкин. Италияда 1634 йилда Жамбатиста Базиленинг “*Пентамерон*” ёки “*Эртак*” деган тўплами нашр қилинди. Бир оз вақтдан сўнг ушбу асар, болалар учун тарбиявий ғояга эга *Болалар учун овунчоқ* номи остида таҳрир қилинган шаклда чоп этилди. Францияда айнан шу даврда, ёзувчилар, айниқса аёл ёзувчилар ушбу соҳада сезиларли муваффақиятга эришдилар. Ушбу рўйхатнинг бошида Мадам д’Олнуа тахаллуси остида асарларини чоп эттирган, асли исми Мари Катрин д’Олнуа бўлган, зодагонлар оиласида туғилиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини бошидан ўтказгач, Парижда ўзининг шахсий адабий-сиёсий салонини ташкил қилган ёзувчи аёл туради. У 1697 йилда “*Сехрли эртаклар*” (*Contes de fées*), 1698 йилда “*Янги эртаклар ёки русумдаги нариллар*” (*Contes nouveaux ou le fées à la mode*) асарларини нашр эттирди. Мадмуазель Леритье, Мадмуазель Бернар, Мадмуазель де ла Форс, Мадам д’Онейларнинг исмлари ҳам ўша давр адабий салонлар аҳли орасида тез-тез такрорланадиган номлардан эди.

Халқ эртакларига бўлган қизиқиш 1697 йил Шарль Перро ўзининг “*Ўтмиш замон эртаклари*”, (*Contes du passé avec Moralités*) асарини чоп эттиргандан сўнг, айниқса кучайди. Ёзувчи ушбу эртакларни яратишда манба сифатида миллий ва халқаро (хусусан, италянларга мансуб) доирадаги рицарлик романлари ва оғзаки ижод намуналарига мурожаат қилди. Кейинчалик, “*Она гоз эртаклари*” номи остида қайта-қайта нашр қилинган ушбу асарда катталарга мўлжалланган, юқорида келтирганимиз “*Пентамерон*” 1550-1553 йилларда икки томда чоп этилган, Уйғониш давридаги италян ёзувчиси, Европада сеҳрли эртаклар *мушобири* (бобоси) ҳисобланган Жованни Франческо Страпароле қаламига мансуб “*Кувноқ кечалар*” (*Les nuits facétieuses*) асарининг ҳикоялари ўша давр зодагонларининг

мезонлари асосида айнан болаларга мўлжалланган ижод намуналарига айлантирилди²³.

Ака-ука Гриммлар томонидан 156 та немис халқ эртакларини биринчи марта 1812 йилда асл шаклида, 1814 йилда эса болаларга мўлжалланган қайта ишланган шаклда “*Болалар ва оилавий эртаклар*” (*Kinder und Hausmärchen*) номи билан нашр этилиб, кейинчалик “*Ака-ука Гримм эртаклари*” номи билан машхур бўлган асарнинг чоп этилиши билан эртакларга бўлган иштиёқ янада мустаҳкамланди, дейиш мумкин.

Ҳақиқатан ҳам, юқоридаги зикр этилган ёзувчи ва адабиётчиларнинг асарларидан илҳомланган бутун дунё ёзувчилари ўзлари туғилиб ўсган ўлкаларида яратилган эртакларни тўплаш ва нашр қилишга киришдилар. Ушбу ёзувчилар қаторида бу соҳада анча самарали тадқиқотлар олиб борган валуалик Жерар де Нервал, шотландиялик Эндрю Ланг ёки даниялик Ганс Христиан Андерсенларнинг номларини келтириш мумкин.

Ака-ука Гриммлар Европа халқлари эртаклари сюжетидаги аниқ ўхшашликларни аллақачон исботлаб берган бўлсалар-да, бутун XIX аср давомида фольклорчилар эртакларнинг келиб чиқиши юзасидан изланишларини турли халқлар оғзаки ижодидаги умумий жиҳатларни ёритишга сарфладилар. Ушбу соҳада икки хил қараш ёқловчилари ўртасида баҳс-мунозара кучайди. Булар немис филологи, Макс Мюллер (1823-1900) бошчилигидаги *Қиёсий мифология Мактаби* тарафдорлари бўлса, иккинчиси инглиз этнологи ва маданиятшуноси, этнология ва антропологиянинг асосчиларидан бири, Эдвард Бёрнетт Тайлор (1832-1917) етакчилигидаги *Антропология мактаб* намояндалари эди. Филологлар эртакларнинг келиб чиқишини ёзма манбалар орқали ҳинд-европа халқлари маданияти, хусусан, санскритда излашга ҳаракат қилган бўлсалар,

²³ A prozos de contes. Article de Isabel Sousa publié sur http://www.ipv.pt/millennium/Millennium23/23_2.htm

антропологлар, аксинча, инсоний жамиятларнинг умумий келиб чиқишини ўрганишни изланишларининг дастури килиб олдилар. Бир мавзу юзасидан икки хил қараш томонлар ўртасидаги курашни авж олдирди. *Қиёсий мифология мактаби* намояндалари эртақларни мифлардан келиб чиққан деб таъкидлашган бир пайтда, иккинчи назария тарафдорлари улар мифлардан-да олдинроқ яралган бўлиб, улар “ёввойи давлат” кўринишидаги ибтидоий тузилманинг қолдиқлари деган фикрни олға сурдилар²⁴.

XX асрнинг 20-йилларида ижод қилган рус этнографи Владимир Пропп (1895-1970) ўзининг “*Сеҳрли эртақнинг тарихий илдизлари*” (*Исторические корни волшебной сказки*), “*Эртақ морфологияси*” (*Морфология сказки*) номли асарларида бу икки мактаб намояндалари ва бошқа олимларнинг қарашларини таҳлил ва мисоллар асосида изоҳлаб берган. Хусусан, эртақнинг морфологик асосида миф ётади деб фикр билдирган²⁵. Рус олими 1928 йилда нашр эттирган “*Эртақ морфологияси*” асарида сеҳрли эртақларнинг тузилишига оид тадқиқотлар олиб борди. Ушбу изланишлар жараёнида у юзта рус халқ эртаги матни таркибини таҳлил қилди. Унинг фикрича, рус эртақларида 31 та (мас: бош қахрамонга нимадир етишмаслиги, қахрамоннинг етишмаётган нарсасига эга бўлиши, унга нимадир қилишнинг таъқиқланиши, таъқиқнинг бузилиши, кучли рақибга дуч келиши, хавfli сафарга чиқиш, сафар якуни каби) лавҳалардан иборат бўлади ва ушбу хатти-ҳаракатлар асосан еттита ҳаракатланувчи персонаж томонидан амалга оширилади: 1. Зиён келтирувчи (вредитель); 2. Совға берувчи (ёки таъминловчи) (дарител или снабдитель); 3. Ёрдамчи (помощник); 4. Қидирилаётган персонаж (шоҳ қизи ёки

шоҳ) (искомый персонаж; царица или её отец); 5. Жўнатувчи (отправитель); 6. Қахрамон (герой); 7. Сохта қахрамон (ложный герой).²⁶

Ўтган асрда яшаб ижод қилган АҚШ Калифорния университети профессори, фольклорист Ален Дюндес (1934-2005) В.Проппнинг 31 функциясини умумлаштириб гуруҳларга ажратиши орқали структурал таҳлилни барча эртақлар учун қўллаш имконини берди.

Эртақларнинг тадқиқ қилиш баробарида уларни классификация қилиш учун ўша давр олимлари томонидан ўнлаб намуналар таклиф этилди ва уларда эртақлар, асосан сюжети бўйича таснифланган эди. Улардан салмоқлиси сифатида немис олимлари Йоханнес Больте ва Георг Поливкаларнинг 1913, 1915 ва 1918 йилларда чоп этилган уч томлик “*Ака-ука Гримм эртақларига изоҳлар*” (*Anmerkungen zu den Kinder – und Hausmärchen der Brüder Grimm*) асари тилга олинади. Ушбу китобда Гриммлар тўпламига киритилган ҳар бир эртақ остида унинг бутун дунёда мавжуд вариантлари келтирилган эди. Охирги томнинг сўнгида 1200 дан ортиқ адабиётлар рўйхати берилган бўлиб, улар орасида кичик эртақлар билан бирга 1001 кеча ва рус олими Афанасьевнинг 400 та эртақ матнини ўз ичига олган йирик тўпламлар ҳам мавжуд эди.²⁷

Ҳозирги кунда ҳам халқаро миқёсда аҳамиятини йўқотмаган ва кўпгина халқ эртақларининг таснифи учун мезон бўлиб хизмат қилган, бу – Аарне –Томпсон классификаторидир. Финляндиялик фольклоршунос олим Антти Аарне (1867-1925) 1893-1898 йилларда Санкт-Петербургда ўқиди. 1908 йилда эртақларни қиёсий ўрганиш бўйича докторлик диссертациясини ёқлади. 1910 йилда у юқорида айтиб ўтганимиз эртақларнинг классификаторини ишлаб чиқди. Ушбу классификатор 1965 йилда америкалик тадқиқотчи Стит Томпсон (1885-1976) ва

²⁴ Marianne Mesnil. Saintyves et les contes: A la recherche d'un context perdu. Article publié dans le journal « Ethnologie française » (octobre –décembre 1988) pp. 348-357 (<https://www.jstor.org/stable/40989069>)

²⁵ Propp V. Morphologie du conte. Edition du Seuil, 110

²⁶ В.Пропп. Морфология сказки. Academia. Ленинград.1928. – ст.88-89

²⁷ В.Пропп. Морфология сказки. Academia. - Ленинград.1928. – ст.10.

2004 йилда немис олими Ханс-Йорг Утер томонидан тўлдирилди.

Ушбу классификатор бўйича эртақлар қўйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Ҳайвонлар ҳақида эртақлар. Ушбу турдаги эртақ қахрамонлари ёввойи ва уй ҳайвонларидир. Улар инсонлар билан биргаликда иштирок этганларига кўра уларни сеҳрли эртақларга ҳам қўшишади. Лекин, қахрамонлар фақат ҳайвонлардан иборат эртақларга нисбатан ушбу атама сақлаб қолинган. (Мас: Қафасдаги арслон, Сусамбил ва ҳ.)

2. Аслий эртақлар. Улар учта турга ажратилади:

А) Сеҳрли эртақлар. Ушбу эртақлар мураккаб тузилмани, келиб чиқиши дин билан боғлиқ бўлмаган ғайритабиий унсурларни ўз ичига олади. (Масалан, Этик кийган мушук, Уйқудаги малика, Оппоғойим ва ҳ.)

В) Авсонавий эртақлар.

Д) Алданган (аҳмоқ) шайтон ёки дев ҳақидаги эртақлар. Бу турдаги эртақнинг қахрамони одатда саргузаштлаб эркақ ёки ўғил бола ва ушбу қахрамон чув туширадиган динга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган шайтон ёки гўл дев ҳисобланади.

3. Латифа эртақлар. Ушбу турдаги эртақлар энг катта туркум ҳисобланади ва турли мазмундаги эртақ намуналарини ўз ичига олади. Масалан, бу турдаги эртақларда бойлар, кучлилар ва мавжуд тузумнинг, шу билан бирга кучсиз, касалманд ва аҳмоқ инсонларнинг устидан куладилар. Одатда, эртақ қахрамонлари айёрлик билан бирон ёғли жойга эришган майда одамлардир. Яна бундай турдаги эртақларга бир гап ёки хатти-ҳаракат такрорланадиган эртақлар, ов ва балиқ ови, мамлакатлар ҳақида лоф айтилган эртақлар ҳам киритилган.

Ушбу таснифда биринчи гуруҳда 1 дан 299, иккинчи гуруҳда 300 дан 1199, учинчи гуруҳда 1200 дан 1999 гача рақамланган эртақлар ўрин олган. У кўп тилларга таржима қилинган, унинг асосида миллий эртақларнинг классификатори яратилди. Жумладан, француз олимлари Пол Деларю 1957 йилда бутун Франция давлатига қарашли ҳудудларнинг

(мустамлака ерлари билан қўшиб) ва франкофон давлатларнинг (Канада ва б.) халқ эртақларининг миллий каталогини яратишга қўл урди ва бу иш 1965 йилдан 2000 йилгача бошқа бир олим – Мари-Луиза Тенез томонидан давом эттирилди. Собик иттифоқ фольклоршунослигида Аарне каталоги, айниқса В.Пропп томонидан қаттиқ танқид остига олинганига қарамасдан, 1929 йил рус олими Н. Андреев томонидан таржима қилинди. Олим унга рус халқ эртақларидан ҳам қўшимчалар киритди.

Ўзбек халқ эртақлари ҳақида гапирадиган бўлсак, ушбу жанрнинг бизнинг ўлкада ҳам жуда қадимдан мавжуд эканлигини XI арда яратилган Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида “эртақ” атамасининг “этуқ” тарзида қўлланганлиги ҳам исботлайди. “Эртақ” термини Ўзбекистоннинг барча вилоятлари аҳолиси учун жуда яхши таниш бўлса-да, турли ҳудуд вакиллари ушбу жанрга хос бўлган асар турини турли номлар билан аташган. Масалан, Бухоро атрофидаги туман-кишлоқларда, шунингдек бошқа ерлардаги икки тилда (Ўзбек ва тожик тиллари) сўзлашувчи аҳоли ўртасида “ушук” деб аталади, тошкентликлар “чўпчак”, фарғоналиклар “матал”, хоразмликлар “варсақи” дейишса, баъзи ҳудудларда “ўтирик”, “тутал” каби атамалар ҳам учрайди²⁸.

Юртимизда ушбу жанрнинг ўрганилиш жараёни хусусида Мансур Афзалов илмий ишида алоҳида тўхтаган. Ўзбек эртақларига бўлган илмий эътибор XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган ва ўз вақтида Миён Бузрук Солиҳов, Ҳоди Зарифов, Ҳоди Расул, Буюк Каримов каби олимлар томонидан ўрганилган. Кейинчалик бу фаолиятни К.Имомов, Ғ.Жалолов, Ҳ.Раззоқов, Ж.Юсупов каби олимлар давом эттиришди.

Ўзбек халқ эртақларини К. Имомов ва М.Афзаловлар уч турга бўлишган: ҳайвонлар ҳақидаги, сеҳрли-фантастик ва маиший эртақлар. Лекин Аарне каталогидаги каби ҳайвонлар эртақларини

²⁸ Матлуба Муродова. Фольклор ва этнография. Ўқув қўлланма. - Тошкент.(электрон) 2006. – 71 бет

сеҳрли эртақлар қаторига қўшиш масаласида турли хил фикрлар айтилган. М.Афзалов ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг ўзида турли фарқланувчи асарлар борлигини айтади.

Халқ эртақларида инсоният ижтимоий, иқтисодий ва маиший ҳаётининг ҳамма масалаларини учратишимиз мумкин ва аксарият ҳолларда турли халқлар ижодида бир хил мазмундаги эртақларни учратиш қийин эмас. Бу ҳолатга асос қилиб албатта, фольклорчилар, тилшунос, этногаф ва психологлар тадқиқотларининг таҳлили натижаси ўлароқ, ер юзининг барча минтақаларида яшовчи аҳолининг умумий ҳаёт тарзи яқин бўлганини, яхшилик,

мардлик, ҳалоллик каби инсоний фазилатлар ҳар бир халқда улуғланиб, ёмон одатлар қораланганини кўрсатамиз. Лекин, умумий ўхшашликларга қарамай ушбу эртақларда ҳар бир халқнинг ўзигагина хос бўлган маданиятига оид унсурлар турлича намоён бўлиши билан ҳам, улар ўша халқнинг маънавий меросидан ўрин олган қадрияти ҳисобланади. Зеро, республикамизнинг биринчи президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди”

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Матлуба Муродова. Фольклор ва этнография. Ўқув қўлланма. -Тошкент.(электрон) 2006. – 104 бет.
2. В.Пропп. Морфология сказки. Academia. - Ленинград.1928. – 152 ст.
3. Michel Simenson. Le conte populaire. Presses universitaires de France. – 1984. – 224 ps.
4. В.Пропп. Исторические корни волшебной сказки. - Москва, Лабиринт. 2000 – 335 ст.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент, Маънавият, 2008. – 30 б.

Электрон манбалар:

1. A propos de contes. Article de Isabel Sousa publié sur http://www.ipv.pt/millennium/Millennium23/23_2.htm
2. Marianne Mesnil. Saintyves et les contes: A la recherche d'un contexte perdu. Article publié dans le journal « Ethnologie française » (octobre –décembre 1988) pp. 348-357 <https://www.jstor.org/stable/40989069>
3. <https://www.universalis.fr/encyclopedie/conte>
4. <http://e-adabiyot.uz/kitoblar/qollanmalar>
5. <https://earlymodernefrance.org/journal/2014>
6. <https://fr.m.wikipedia.org>
7. <https://ru.m.wikipedia.org>

Кучкарова С. Об исследованиях европейских и узбекский народных сказок. В этой статье говорится о научных исследованиях европейских и узбекских учёных о народных сказках, как о литературном жанре.

Kuchkorova S. About the study of European and Uzbek folk tales. This article is about European and Uzbek scientist's scientific researches on folktales as an literature genre.